

ՀՐԱՆՈՒՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

**ԳԵՐՄԱՆԱ-ՎԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ  
ՎԵՐԱՅԻՄՆԱԴՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ  
1973–1989 ԹԹ.**

**Ե**րկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Գերմանիայում բնակվում էին փոքրաթիվ հայեր: Ռազմագերիները, որոնք տեղավորված էին հիմնականում Շտուտգարտում, հետպատերազմյան առաջին տարիներին լքել էին երկիրը՝ տեղափոխվելով գերազանցապես ԱՄՆ: Այնուամենայնիվ, 1960-ական թթ. սկզբին իրավիճակը փոխվեց: Աստիճանաբար աճում էր Մերձավոր Արևելքից, մասնավորապես Լիբանանից, Իրանից եւ Թուրքիայից հայ ուսանողների ներհոսքը: Ավելանում էր նաեւ աշխատանքի նպատակով Թուրքիայից ներգաղթող ծպտյալ հայերի թիվը<sup>1</sup>: Վերջիններս Գերմանիայում վերադառնում էին իրենց հայկական արմատներին եւ կրոնին՝ քրիստոնեությանը, որի հետեւանքով Թուրքական իշխանությունների կողմից դիտվում էին որպես դավաճաններ եւ զրկվում հետադարձի հնարավորությունից: Այդպիսիք դիմում էին գերմանական իշխանություններին՝ ապաստանի իրավունք ստանալու նպատակով: Հաճախ չէին հաջողում, որովհետեւ հայկականությանը վերադարձած Թուրքիայի այդ քաղաքացիները նախանշված որեւէ ձեւաչափի մեջ չէին տեղավորվում<sup>2</sup>:

Նշված ժամանակաշրջանում, Գերմանիայում հայերի թվի ստվաթացմանը զուգընթաց, քայլեր էին ձեռնարկվում նրանց օգնելու համար, ուղիներ էին փնտրվում գերմանա-հայկական՝ պատերազմի հետեւան-

<sup>1</sup> Տե՛ս R. KANTIAN, Phoenix aus der Asche. Von der Neugründung 1972 bis heute, in: R. KANTIAN (Hg.), 100 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft (1914–2014): erinnern. gedenken. gestalten, Düsseldorf, 2014, էջ 193:

1960-ական թթ. Գերմանիայում հայերի թիվն աճելով հասել էր 5000–7000-ի: Նրանցից միայն 5000-ը Թուրքիայից աշխատանքի նպատակով ժամանած ծպտյալ հայերն էին (տե՛ս F. HEYER, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: P. HAUPTMANN (Hg.), Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde, Bd. 21/22, Göttingen, 1979, էջ 322):

<sup>2</sup> Տե՛ս է. ՄԵՅԵՐ, Ա. Յ. ԲԵՐՔՅԱՆ, Հոենոսի եւ Արաքսի միջեւ: 900 տարվա գերմանա-հայկական հարաբերություններ, թարգմ. Լ. Բերքյան-Աբրահամյան, Երեւան, 2016, էջ 9:

քով ընդհատված կապերը վերակենդանացնելու եւ զարգացնելու ուղղությամբ: Նախաձեռնողի դերում էին հայ ուսանողները: Հենց նրանց շրջապատում հասունացավ դր. Յոհաննես Լեփսիուսի միջնորդությամբ 1914 թ. Բեռլինում հիմնադրված եւ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո իր գործունեությունը դադարեցրած Գերմանա-հայկական ընկերության (այսուհետեւ՝ ԳՀԸ) վերաբացման գաղափարը: Այդ ուղղությամբ առանձնապես մեծ եւ երախտաշատ աշխատանք կատարեց Արա Բերքյանը<sup>3</sup>, որը 1957 թ. ժամանել էր Գերմանիա՝ Մյունխենի համալսարանում ուսումը շարունակելու համար<sup>4</sup>:

Շփումների ընթացքում նկատելով՝ որքան քիչ էր գերմանական հասարակությունն իրազեկված հայերի եւ նրանց մեծագույն ողբերգության՝ Մեծ եղեռնի մասին, 1960-ական թթ. սկզբին հայ ուսանող ընկերների աջակցությամբ Ա. Բերքյանը հիմնադրեց ուսանողական երկու միություն Մյունխենում եւ Ախընում, ձեռնամուխ եղավ հայաստանյան թեմայով բանախոսությունների ու ելույթների կազմակերպմանը<sup>5</sup>: Իսկ 1965 թ., Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի առիթով, երեք ուսանող ընկերների հետ նա կազմակերպեց նամակ-գործողություն, որի նպատակն էր գերմանական մամուլին եւ տեղացիներին իրազեկել 1915 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի հետ կատարված ողբերգական իրադարձությունների մասին: Օգտվել էին Մալնցի համալսարանի պրոֆ. Անտոն Հիլքմանի տասն էջանոց հոդվածից, որը տպագրվել էր Քյոլնի „Begegnung“ ամսագրում: Այդ հոդվածը, որտեղ սուր քննադատվում էին թուրքերի վայրագությունները, եւ առաջնակարգ կարեւորություն էր տրվում ապահով մեծ Հայաստանի ստեղծմանը, ուղարկվեց շուրջ 300 թերթի խմբագրություն, հրատարակչություն եւ նշանավոր անձանց: Այսուհանդերձ, այդ հոդվածին արձագանքը թույլ էր. շատերը լռե-

<sup>3</sup> Ա. Բերքյանը (Արա Յան Բիլեզիկյան) ծնվել է 1934 թ. ապրիլի 20-ին Բեյրութում: Նախ ճարտարապետություն եւ ինժեներություն է ուսանել տեղի ամերիկյան համալսարանում, ապա 1957 թ. Գերմանիայում հաստատվելուց հետո՝ Մյունխենի եւ Ախընի տեխնիկական համալսարաններում: 1969 թ. ընդունել է գերմանական քաղաքացիություն: 1976 թ. Դարմշտադտի տեխնիկական համալսարանում պաշտպանել է «Միջնադարյան Հայաստանի ամրաշինությունը» խորագրով թեզը՝ ստանալով ճարտարապետության եւ ճարտարագիտության դոկտորի գիտական աստիճան: Մահացել է 1994 թ. փետրվարի 5-ին Վիսբադենում (տե՛ս F. HEYER, Dr.- Ing. Ara Jean Berkian, „Armenisch-Deutsche Korrespondenz“ (այսուհետեւ՝ ADK), 1994, März, №83, էջ 47–48:

<sup>4</sup> Տե՛ս է. ՄԵՅԵՐ, Ա. Յ. ԲԵՐՔՅԱՆ, Հոհենոսի եւ Արաքսի միջեւ, էջ 201:

<sup>5</sup> Տե՛ս անդ, էջ 202:

ցին, իսկ ոմանց անդրադարձները զուսպ էին: Այլ էր հոգեւորականների, առանձնապես Գերմանիայի Ավետարանական եկեղեցու արձագանքը<sup>6</sup>: Գրեթե բոլորն Ա. Հիլքմանի հոգւածին պատասխանեցին ջերմ հարգանքով: Օրինակ՝ Բեռլինի ավետարանական եկեղեցու եպիսկոպոս Օտտո Դիրեկտուսը գրել էր. «Ես միանում եմ... Ձեր հուշսին, որ այդ սարսափելի անարդարության քաղությունը գալու է՝ ազատելու դժբախտ հայ ժողովրդին»<sup>7</sup>:

Ինչեւէ, նկատի առնելով ուսանողական միությունների միջոցով Գերմանիայում հայերի մասին իրազեկ հասարակական կարծիքի ձեւավորման եւ գերմանա-հայկական կապերը խթանելու գործում մեծ հաջողության չհասնելու հեռանկարը՝ Ա. Բերքյանը շարունակ խորհում էր ԳՀԸ-ի վերաբացման մասին:

«Հետպատերազմյան շրջանում Գերմանա-հայկական ընկերության բացակայությունը,— գրել է նա 1981 թ.,— ես միշտ համարել եմ թերություն: Ես ինձ հարց էի տալիս՝ ինչո՞ւ Գերմանա-հունական, Գերմանա-թուրքական եւ նման ուրիշ միություններ գոյություն ունեն, բայց Գերմանա-հայկական ընկերություն գոյություն չունի: Ուսանողների խմբերը, հայրենակցական եւ մշակութային միությունները, իմ կարծիքով, դրան չէին փոխարինում, քանի որ այս դեպքում խոսքը վերաբերում է երկու ժողովուրդների փոխըմբռնման խորացման, այսինքն՝ պետք է ստեղծվեր «խառը» տիպի միություն, որտեղ պետք է հնարավոր լիներ գերմանացիների ու հայերի կարծիքների փոխանակությունը»<sup>8</sup>:

Համակիրներ գտնելու եւ ԳՀԸ-ի վերաբացման գաղափարն իրականություն դարձնելու ուղղությամբ Ա. Բերքյանի ձեռնարկած առաջին քայլերը, ցավոք, անպտուղ էին:

Շատերն անտարբերությամբ էին արձագանքում, երբեմն՝ որոշակի հակակրանքով: Սակայն նա վճռական էր տրամադրված, եւ սկզբնական անհաջողությունները չէին կարող նրան ստիպել հրաժարվելու իր մտադրությունից<sup>9</sup>:

<sup>6</sup> Տե՛ս անդ, էջ 202–203:

<sup>7</sup> Տե՛ս անդ, էջ 203:

<sup>8</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum. Fünf Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft als eingetragener Verein — 1000 Jahre deutsch-armenische Freundschaft, ADK, 1981, Januar, №31, էջ 4:

<sup>9</sup> Տե՛ս անդ:

1965 թ. Ա. Բերքյանը մտերմացավ պրոֆ. Ա. Հիլքմանի հետ, որի հոգվածը, ինչպես հընթացս ներկայացրել ենք, օգտագործել էր հասարակության իրազեկման համար: Երկուսով հաճախ էին խոսում Հայկական հարցի մասին եւ որպես կարեւոր խնդիր՝ քննարկում էին ԳՀԸ-ի վերաբացման հարցը: Կարծիքների մի աննշան տարբերություն կար. Ա. Հիլքմանը խորհում էր համաշխարհային «Պրո Արմենիա»-ի մասին, մինչդեռ Ա. Բերքյանի ամբողջ գործունեությունը ծավալվում էր զուտ ԳՀԸ-ի սահմաններում<sup>10</sup>:

Պրոֆ. Հիլքմանն Ա. Բերքյանին կարեւոր խորհուրդներ տվեց՝ այդ թվում առաջարկելով կապ հաստատել Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության (ԳԴՀ) նախկին պետական քարտուղար դր. Հանս Գլոբկեի հետ, որի անվանը նա պատահաբար հանդիպել էր Մխիթարյանների հրատարակած մի գրքի առաջաբանում: Հետեւելով նրա խորհրդին՝ 1965 թ. վերջին Բերքյանը նամակագրական կապ հաստատեց դր. Հ. Գլոբկեի հետ, իսկ 1966–1967 թթ. հաճախակի այցելում էր նրան Բոննում:

«Նա,— գրում է Ա. Բերքյանը դր. Գլոբկեի մասին,— մեծ հետաքրքրություն էր տածում Հայկական հարցի նկատմամբ: Այդ հետաքրքրությունն ի հայտ էր եկել Թեհլերյանի դատավարության ընթացքում (1921 թ. — Հ. Ս.), երբ նա դեռ իրավաբանականի ուսանող էր»<sup>11</sup>:

ԳՀԸ-ի վերաբացման առիթով Ա. Բերքյանը դր. Գլոբկեից ստացավ խորհուրդներ իրավաբանական եւ կազմակերպական հարցերում, բայց ոչ ավելին, քանի որ նա պետական ծառայության մեջ չէր եւ ի վիճակի չէր ավելին օգնելու<sup>12</sup>:

Դր. Գլոբկեից գատ՝ Ա. Բերքյանը հանդիպումներ ունեցավ նաեւ մի քանի ուրիշ գործիչների հետ, բայց նրանցից ոչ մեկը, դր. Արմեն Հախնազարյանից<sup>13</sup> բացի, հետաքրքրություն հանդես չբերեց ԳՀԸ-ի վերաբացման նախաձեռնության նկատմամբ: Բեռլինի Ազատ համալսարանի դոցենտ դր. Պետրոս Ֆրունչյանը, որը երկար տարիներ նույն ընկերության

<sup>10</sup> Տէս Է. ՄԵՅԵՐ, Ա. Յ. ԲԵՐՔՅԱՆ, Հռենոսի եւ Արաքսի միջեւ, էջ 204:

<sup>11</sup> Տէս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 4:

<sup>12</sup> Տէս Է. ՄԵՅԵՐ, Ա. Յ. ԲԵՐՔՅԱՆ, Հռենոսի եւ Արաքսի միջեւ, էջ 204:

<sup>13</sup> Դր. Ա. Հախնազարյանը 1972 թ. Ախընում հիմնադրեց հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող ընկերություն (Research in Armenian Architecture — RAA), որը նպատակ ուներ փրկել Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանները գոնե թղթի վրա (տես անդ, էջ 208):

գանձապահն էր, ապա նաեւ՝ քարտուղարը, այդտեղ միայն խնդիրներ տեսավ: Անտարբերություն ցուցաբերեցին նույնիսկ ԳՀԼ-ի վերջին նախագահ դր. Պ. Ռոհրբախի երկու որդիները<sup>14</sup>:

Նշված գործիչներն առանձնացնում էին երկու կարեւոր խնդիր, որոնց լուծման պարագայում միայն ԳՀԼ-ի վերաբացման հարցն էր կրկնվում: Գործնական հիմքերի վրա: Նախ եւ առաջ խոսքը վերաբացվող ընկերություն համար համապատասխան ղեկավար գտնելու, ապա նաեւ անհրաժեշտ նյութական միջոցների հայթայթման մասին էր<sup>15</sup>:

Դժվարություններից չհուսահատվելով եւ շարունակելով նախաձեռնողական աշխատանքները՝ 1971 թ. փետրվարին Ա. Բերքյանը հաղորդակցություն մեջ մտավ Մայնի Ֆրանկֆուրտի էկոմենիկ կենտրոնի ղեկավարի հետ՝ նրան խնդրելով իրեն ծանոթացնել մի գործչի հետ, որը պատրաստ կլիներ ստանձնել վերաբացվող ԳՀԼ-ի ղեկավարությունը<sup>16</sup>: Առաջարկվեց հանդիպել Հայդելբերգի համալսարանի պրոֆ. Ֆրիդրիխ Հայերի հետ<sup>17</sup>: Վերջինս 1971 թ. ապրիլին խոստացավ գործուն մասնակցություն ունենալ ընկերության վերաբացման աշխատանքներին<sup>18</sup>:

Ըստ Ա. Բերքյանի՝ պրոֆ. Ֆ. Հայերը բազմաթիվ առումներով համապատասխանում էր ԳՀԼ-ի ղեկավարի պաշտոնին: Որպես ավետարանական աստվածաբան՝ նա կարող էր շարունակել իր նախորդների՝ Յոհ. Լեփսիուսի եւ Պ. Ռոհրբախի ավանդույթները: Նա նաեւ եթովպական եկեղեցու համակարգողն էր եւ իր ուղեւորության ընթացքում ամուր կապեր էր հաստատել Երուսաղեմի հայկական Ս. Հակոբյանց վանքի եւ Լիբանանում Գիլիկիայի կաթողիկոսի հետ: Իր հաշտվողական բնավորությամբ նա կամենում էր ի մի բերել տարբեր հոսանքները<sup>19</sup>:

Ինչեւէ, ձեռնամուխ լինելով ԳՀԼ-ի վերաբացման ուղղությամբ գործնական քայլերի իրականացմանը՝ Ա. Բերքյանն ու Ֆ. Հայերը միասին մշակեցին եւ պատրաստեցին ընկերության կանոնադրությունը, քննարկեցին նիստերի հրավիրման եւ հասարակության իրազեկման աշխատանքների կազմակերպման հարցերը եւ այլն:

<sup>14</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 5:

<sup>15</sup> Տե՛ս անդ:

<sup>16</sup> Տե՛ս անդ:

<sup>17</sup> Տե՛ս անդ:

<sup>18</sup> Տե՛ս անդ:

<sup>19</sup> Տե՛ս է. ՄԵՅԵՐ, Ա. Յ. ԲԵՐՔՅԱՆ, Հոգնոսի եւ Արաքսի միջեւ, էջ 205:

Այդուհանդերձ, տեղի ունեցավ մի միջադեպ, որը դրդեց պրոֆ. Ֆ. Հայերին մի պահ հրաժարվել ծավալվող աշխատանքներին մասնակցությունից: Խոսքը վերաբերում է Քյոլնում երկու անհայտ անձանց կազմակերպած գործողությանը, որը նպատակ էր հետապնդում խափանել ԳՀԸ-ի վերաբացումը: Նրանք նամակների եւ հեռախոսային զանգերի միջոցով տարածում էին անհեթեթ տեղեկություններ, օրինակ՝ «հայերն իրականում ոչ թե ժողովուրդ են, այլ կրոնական փոքրամասնություն, ուստի ԳՀԸ-ի վերահիմնադրման գաղափարը չի կարող իրականություն դառնալ»<sup>20</sup>:

Մեկ այլ դեպքում նշվում էր, թե հայերը մշտապես «երկպառակությունների» մեջ են, եւ ի հավաստումն դրա՝ մատնանշվում էին Հայ Եկեղեցու հայրերի փոխհարաբերությունները<sup>21</sup>:

Այս նենգամիտ գործողությունները շատ արագ բացահայտվեցին, եւ գերմանացիների ու հայերի նախաձեռնությամբ 1971 թ. հուլիսի 10-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտի Դոմինիկյանների վանքում հրավիրվեց նախապատրաստական ժողով, որին հաջորդեցին մի քանի նիստեր եւ ժողովներ Մայնցի համալսարանի ուսանողական հանրակացարանում՝ Նյումանհաուզում<sup>22</sup>:

Ի վերջո, 1972 թ. մարտի 5-ին Մայնցում հրավիրված ժողովում հաստատվեց ԳՀԸ-ի՝ ամիսներ առաջ մշակած կանոնադրությունը, եւ ընտրվեց գերմանացի ու հայ անդամներից բաղկացած վարչություն, որով ազդարարվեց ընկերության վերաբացման մասին<sup>23</sup>: 1975 թ. օգոստոսի 4-ին (ըստ Ա. Բերքյանի՝ նոյեմբերի 25-ին<sup>24</sup>) այն նաեւ գրանցվեց Մայնցի միությունների ցանկում<sup>25</sup>:

«Հիշում եմ,— ԳՀԸ-ի վերաբացման առիթով գրում էր դր. Ա. Բերքյանը 1981 թ.,— ես իսկապես շատ գոհ էի: Այդ կազմակերպությանը միշտ նայել եմ պատմական տեսանկյունից եւ, ընդհանուր առմամբ, այն անփոխարինելի եմ համարում գերմանա-հայկական բարեկամության համար»<sup>26</sup>:

<sup>20</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 5:

<sup>21</sup> Տե՛ս անդ:

<sup>22</sup> Տե՛ս է. ՄԵՅԵՐ, Ա. Յ. ԲԵՐՔՅԱՆ, Հռենոսի եւ Արաքսի միջեւ, էջ 205:

<sup>23</sup> Տե՛ս F. HEYER, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, էջ 322:

<sup>24</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 5:

<sup>25</sup> Տե՛ս F. HEYER, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, էջ 322:

<sup>26</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 6:

Վերաբացված կազմակերպության առաջին նախագահը պրոֆ. Ֆ. Հայերն<sup>27</sup> էր (նրան փոխարինեց պրոֆ. Պետեր Հաուպտմանը<sup>28</sup> (1982—1988 թթ.), իսկ վերջինիս՝ պրոֆ. Պետեր-Ֆրանկ Ռյոսեկերը<sup>29</sup> (1988—1991 թթ.), փոխնախագահը՝ դր. Ա. Հախնազարյանը<sup>30</sup>, գանձապահը՝

<sup>27</sup> Ֆ. Հայերը ծնվել է 1908 թ. հունվարի 24-ին Դարմշտադտում: Սովորել է ավետարանական աստվածաբանություն թյուրինգենում, Գիսենում եւ Գյոթինգենում: 1931 թ. ծառայության է անցել Հարավային Ավստրիայի էռնստերուն ամրոցում՝ դառնալով Հենրիխ ԼԹ. որդիների քարոզիչն ու դաստիարակը: 1932 թ. բանասեր Օտտո Լուշնաթի հետ քայլարշավ է կազմակերպել Հարավարեւելյան Եւրոպայում եւ վերադարձից հետո Բրաունշվեյգում գրադեցրել ծխական քահանայի պաշտոնը: 1934 թ. դարձել է Շլեսվիգի Ս. Միքայելիս եկեղեցու հոգեւոր հովիվ: 1938 թ. Գյոթինգենի համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետում ստացել է աստվածաբանության դոկտորի գիտական կոչում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծառայել է Ուկրաինայում որպէս ռազմական ոստիկանության սպա: Պատերազմի ավարտին փախել է Գերմանիա եւ 1945 թ. գարնանը Շլեսվիգում վերսկսել իր հովվական գործունեությունը: 1947 թ. կարճ ժամանակով ձերբակալվել է: Նրան մեղադրում էին պատերազմական հանցագործությունների մասնակցելու մեջ: Այնուամենայնիվ, դատ տեղի չի ունեցել: 1951 թ. Կիելի համալսարանում պաշտպանել է «Ուկրաինայի ուղղափառ եկեղեցին 1917—45 թթ.» թեզը՝ ստանալով պրոֆեսորի գիտական կոչում: Շլեսվիգում հիմնադրել է Ավետարանական ակադեմիա (որը հետագայում տեղափոխվեց Բադ Սեգեբերգ), որի լիակատար ղեկավարությունն ստանձնել է 1954 թ.: Կիելից հետո՝ 1964 թ., դարձել է Հայդելբերգի համալսարանի պրոֆեսոր: Այստեղ նա դասավանդել է մինչ խոր ծերություն՝ մինչ 90 տարին լրանալը: Պրոֆ. Ֆ. Հայերը մահացել է 2005 թ. ապրիլի 10-ին Շլեսվիգում:

<sup>28</sup> Պ. Հաուպտմանը ծնվել է 1928 թ. Սաքսոնիայի Խեմինիտց (Կարլ-Մաքս-Շտադտ) քաղաքում: Սովորել է ավետարանական աստվածաբանություն Բեռլինում, Ռոստոկում եւ Մյունսթերում: 1958 թ. դարձել է Մյունսթերի համալսարանի «Արեւելյան եկեղեցիների ինստիտուտ»-ի գիտաշխատող: 1968 թ. նույն համալսարանում ստացել է աստվածաբանության դոկտորի, իսկ 1971 թ.՝ պրոֆեսորի գիտատական կոչում: 1965 թ. սկսել է հետաքրքրվել Հայկական հարցով: Երկու անգամ՝ 1973 թ. եւ 1975 թ., ժամանել է Հայաստան (տե՛ս P. HAUPTMANN, Grusswort des neuen Vorsitzenden, ADK, 1982, August, №38, էջ 3):

1976 թ. ստանձնել է Մյունսթերի համալսարանի «Արեւելյան եկեղեցիների ինստիտուտ»-ի ղեկավարի պարտականությունները: Այդ պաշտոնում մնացել է մինչեւ 1996 թ. ապրիլի 1-ը: Այդ ընթացքում նա հետեւողականորեն շարունակում էր «Եկեղեցին Արեւելքում» («Kirche im Osten») տարեգրքի հրատարակության աշխատանքները: 1988 թ. հրատարակեց «Ուղղափառ եկեղեցին Ռուսաստանում: Նրա պատմության փաստաթղթերը (860—1980 թթ.)» ժողովածուն:

Պրոֆ. Պ. Հաուպտմանը մահացել է 2016 թ. մայիսի 23-ին Ռյուբեռլինգենում:

<sup>29</sup> Պ.—Ֆ. Ռյոսեկերը ծնվել է 1937 թ. մայիսի 22-ին Ֆրանկֆուրտում (Օդեր): Սովորել է կենսաբանություն եւ քիմիա Ֆրայբուրգում, որտեղ 1967 թ. ստացել է դոկտորի գիտական աստիճան: 1980—2000 թթ. եղել է Վյուրցբուրգի համալսարանի կենդանաբանության պրոֆեսոր: Մահացել է 2020 թ. մայիսի 3-ին:

<sup>30</sup> Տե՛ս P. RÖSELER, Die Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, 75 Jahre, in: „Deutsch-Armenische Gesellschaft. Festschrift, hg. von der Deutsch-Armenischen Gesellschaft“, Mainz, 1989, էջ 94:

Ա. Բերքյանը<sup>31</sup>։ Ցավոք, հայտնի չէ ընկերության առաջին քարտուղարի անունը<sup>32</sup>։

ԳՀԸ-ն, ըստ իր կանոնադրության 2-րդ կետի, հետապնդելու էր հետևյալ նպատակները՝

- նպաստել հայ եւ գերմանացի ժողովուրդների փոխըմբռնման մթնոլորտի խորացմանը,
- աջակցել Հայ Առաքելական եւ Գերմանական Եկեղեցիների միջեւ էկումենիկ հարաբերությունների ձեւավորմանը,
- գիտության, արվեստի եւ քաղաքականության ոլորտի ներկայացուցիչներին հաղորդակից դարձնել հայկական մշակույթին՝ իր ամբողջ բազմազանությամբ,
- օգնել գերմանաբնակ հայերին գտնելու ճանապարհ հայկական ավանդույթների պահպանման եւ գերմանական միջավայրին հարմարվելու միջեւ<sup>33</sup>։

Այդ նպատակների իրականացման համար կարեւորագույն խնդիրներ էին կազմակերպության պաշտոնական պարբերականի հրատարակությունը, հայերեն գործերի գերմաներեն թարգմանությունը եւ հակառակը, հայ արվեստի գործերի ներկայացմանն օժանդակելը, հայկական հուշարձանների վերականգնմանն աջակցելը եւ պարբերաբար ժողովներ ի հրավիրումը<sup>34</sup>։

<sup>31</sup> Տէս F. HEYER, Dr.- Ing. Ara Jean Berkian, էջ 48։

<sup>32</sup> 1978 թ. մայիսի 20-ին ԳՀԸ-ի տարեկան ընդհանուր ժողովում ընտրվեց նոր վարչություն՝ պրոֆ. Ֆ. Հայեր (նախագահ), Սեդա Մանգելսեն-Մուրադյան (փոխնախագահ), որն Ա. Մուրադյանի դուստրն էր (տես Հռենոսի եւ Արաքսի միջեւ, էջ 206), դր. Ա. Բերքյան (գանձապահ), Կարլ Յունգ (քարտուղար)։ Տէս K. JUNG, Mitglieder-Versammlung // ADK, 1978, № 21, էջ 2։ 1982 թ. մայիսի 9-ին ընտրվեցին՝ պրոֆ. Պետեր Հաուպտման (նախագահ), դր. Ա. Բերքյան (փոխնախագահ), Գրիգոր Փուրթյան (գանձապահ), որին 1983 թ. փոխարինեց Եղիշե Միքայել Դավիթյանը (տես K. JUNG, Mitgliederversammlung, ADK, 1984, September, №45, էջ 3), Կարլ Յունգ (քարտուղար, տես S.—M. MOURADIAN, Mitglieder-Versammlung, ADK, 1982, Mai, №36/37, էջ 3), որին կարճ ժամանակ անց փոխարինեց Վոլֆգանգ Ռիկմանը, իսկ 1986 թ.՝ Կարլ-Հանց Բաուլիխը (տես K.—H. KAULICH, Mitgliederversammlung, ADK, 1986, September, №52/53, էջ 3)։ Թեեւ Ֆ. Հայերը եւ Ս. Մանգելսեն-Մուրադյանը 1982 թ. ընտրությանը չէին առաջադրել իրենց թեկնածությունը եւ, հետեւաբար, չընդգրկվեցին նոր վարչության կազմում, բայց շարունակեցին գործուն մասնակցությունը՝ որպես ԳՀԸ-ի անդամ։ Վերջապես 1988 թ. մայիսի 8-ին ընտրվեց նոր վարչություն՝ պրոֆ. Պ.—Ֆ. Ռյոսելեր (նախագահ), դր. Ա. Բերքյան (փոխնախագահ), Ե. Մ. Դավիթյան (գանձապահ), դր. Քրիստոֆ Հեգեր (քարտուղար, տես CH. HEGER, Mitgliederversammlung, ADK, 1988, Juni, №60, էջ 4)։

<sup>33</sup> Տէս P. RÖSELER, նշ. հոդ., էջ 94—95։

<sup>34</sup> Տէս F. HEYER, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, էջ 322։

Վերաբացումից հետո ԳՀԸ-ն իր ամբողջ ներուժն ի սպաս դրեց վերոնշված նպատակների իրագործմանը: Այսպես՝ 1973 թ. պրոֆ. Ֆ. Հայերը ֆինանսական սուղ միջոցներով ձեռնամուխ եղավ “Armenisch-Deutsche Korrespondenz” (այսուհետեւ՝ ADK, «Գերմանա-հայկական թղթակցություն») եռամսյա պարբերականի հրատարակությունը: Պարբերականի գլխավոր խմբագրի պարտականությունները նախ ստանձնեց պրոֆ. Պ. Հաուպտմանը, իսկ այնուհետեւ՝ Ա. Բերքյանը: Հետագայում՝ 1978–1982 թթ, ADK-ն խմբագրում էր Ս. Մանգելսեն-Մուրադյանը: 1982 թ. պարբերականի խմբագրությունը վերստին ստանձնեց դր. Ա. Բերքյանը<sup>35</sup> այդ պաշտոնում մինչեւ 1989 թ.<sup>36</sup>:

ADK-ն նախ տպագրվում էր A4, իսկ 1974 թ. հոկտեմբերից (պրակ 14)՝ A5 ձևաչափով: Պարբերականի անդրանիկ համարը բաղկացած էր 7 էջից եւ պարունակում էր 2 հոդված: Ժամանակի ընթացքում դրա ծավալներն ընդլայնվեցին՝ մինչեւ 1989 թ. հասցվելով 30–50 էջի<sup>37</sup>, արդիականացվեց արտաքին ձեւավորումը (1991 թ. դեկտեմբերից (պրակ 74) ADK-ն ուներ պատկերազարդ կազմ): Բացի այդ՝ ներգրվեցին թեմատիկ բաժիններ՝ պարբերականի բովանդակությունն ավելի հստակ կառուցելու համար: 1997 թ. խմբագրությունը հրաժարվեց տպագրության A5 ձևաչափից եւս, քանի որ այն այլեւս չէր կիրառվում ժամանակակից հրատարակությունների համար: Այդ տարվա 1-ին համարը (պրակ 95) տպագրվեց 21x27 սմ չափսերով: Նշված չափսերով եւ բովանդակության թեմատիկ առանձնացմամբ ADK-ն լույս է տեսնում մինչեւ այսօր: Ներկայումս այն ունի ժամանակակից ձեւավորում, տպագրական ու բովանդակային բարձր որակ եւ Հայաստանի թեմայով իր տեսակի միակն է գերմանալեզու միջավայրում: Պարբերականը ծառայում է որպես աղբյուր գիտական ուսումնասիրությունների համար: Այն ստանում են ոչ միայն ԳՀԸ-ի անդամներն ու բաժանորդները, այլեւ Բունդեսթագի պատգամավորները, Եւրախորհրդարանի որոշ անդամներ, եւրոպական մի շարք երկրների արտգործնախարարներ, ինչպես նաեւ հասարակական կյանքի ականավոր ներկայացուցիչներից շատերը<sup>38</sup>:

<sup>35</sup> Տե՛ս անդ:

<sup>36</sup> Տե՛ս F. HEYER, Dr.- Ing. Ara Jean Berkian, էջ 48:

<sup>37</sup> Տե՛ս P. RÖSELER, նշ. հոդ., էջ 96:

<sup>38</sup> Տե՛ս R. KANTIAN, նշ. հոդ., էջ 194–196:

Մինչեւ 1987 թ.՝ Արցախյան շարժման սկզբնավորումը, ADK-ն բացարձակապես չէր անդրադառնում Հայաստանի քաղաքական ընթացիկ իրադարձություններին: Այն իր ընթերցողին էր ներկայացնում դրվագներ հայ ժողովրդի պատմության տարբեր պարբերաշրջաններից, լուսաբանում էր հայ հերոսների կյանքն ու գործը, ներկայացնում էր ուշագրավ հետազոտություններ պատմության հոլովույթում ձեւավորված գերմանա-հայկական փոխառնչությունների վերաբերյալ: Այս առումով, թերեւս, առանձնակի հիշատակության է արժանի դր. էննո Մեյերի «Գերմանա-հայկական կապեր»<sup>39</sup> խորագրով հոդվածը, որը տպագրվել է պարբերականի 1981 թ. 34-րդ համարում: Այդ հոդվածը, որը հեղինակի համար ծառայել է որպես զեկուցման նյութ ԳՀԼ-ի՝ նույն տարվա հուլիսի 12-ին Քրյոֆելթախում կայացած նիստում, լուսաբանելով գերմանա-հայկական պատմական, մշակութային, գիտակրթական, հասարակական-քաղաքական կապերը, այդ համաբնագրում ներկայացվում է երկու ժողովուրդների հարաբերությունների խորացման ու ամրապնդման գործում ԳՀԼ-ի բերած ներդրումը եւ եզրափակվում հեղինակի հետեւյալ տողերով. «Ժողովուրդներ, որ ԳԴՀ-ն գտնվում է խորհրդային ազդեցության ոլորտում, հանգեցրել է գերմանա-հայկական նոր, օրինակ՝ Հալլեի եւ Երեւանի համալսարանների միջեւ կապերի հաստատմանը: ....ԳԴՀ-ի ուսանողները հնարավորություն ունեն սովորելու Երեւանում, առանձնապես՝ մաթեմատիկա եւ ֆիզիկա: Այս առիթով մի հայ գիտնականից ես լսեցի հետեւյալը. «Մենք նախկինում վերցնում էինք, այսօր տալիս ենք (նկատի ունի գիտելիք.— Հ. Ս.)»: Գերմանա-հայկական ընկերության նպատակը պետք է լինի աշխատել այնպես, որ ինչպես հայերը, այնպես էլ գերմանացիները կարողանան թե՛ վերցնել, թե՛ տալ»<sup>40</sup>:

ADK-ն նաեւ էջեր էր հատկացնում հայ ժողովրդի ինքնության պատվար Հայ Առաքելական Եկեղեցուն: Այն լուսաբանում էր հայերի՝ որպես քրիստոնյա առաջին ժողովրդի եկեղեցական տոներն ու ծեսերը, մանրամասներ էր ներկայացնում հայ հոգեւոր հայրերի կենսագրությունից, հավուր պատշաճի արժեւորում էր Եկեղեցու անուրանալի դերը հայ գրի ու գրականության, արվեստի ու գիտության, կրթության զարգացման,

<sup>39</sup> Տե՛ս E. MEYER, Deutsch-Armenische Beziehungen, ADK, 1981, Oktober, №34, էջ 14—21:

<sup>40</sup> Տե՛ս անդ, էջ 21:

հայություն բարոյական դաստիարակության, պետականության բացակայության պայմաններում՝ հանրային կյանքի կազմակերպման հարցերում, իրազեկում էր տալիս նրա՝ եւրոպական Եկեղեցիների հետ ունեցած առնչությունների մասին, հանգամանորեն լուսաբանում էր Գերմանահայոց թեմի գործունեությունը: Զուգահեռաբար պարբերականն իր ընթերցողին ծանոթացնում էր հայ գրականության գոհարներին, արվեստի տարբեր ճյուղերում հայ ժողովրդի ունեցած նվաճումներին, նրա ճարտարապետական ժառանգությանը, նույնիսկ՝ հայկական խոհանոցին ու հայերի մարզական հաջողություններին, քննարկում էր դրանց համապատասխան գրականությունը:

Այսուհանդերձ, ADK-ի հրապարակախոսության առանցքը Հայոց ցեղասպանությունն էր: Վկայակոչելով այդ զարհուրելի ողբերգությունը՝ այն փաստագրում էր Թուրքիայում եւ մյուս երկրներում ապրող հայերի ընթացիկ դրության վերաբերյալ տեղեկությունները եւ ուշադրություն հրավիրում մարդու իրավունքների խախտումների վրա: ԳՀՀ-ն ջանում էր այդ կերպ ազդել Գերմանիայի պետական-քաղաքական գործիչների դիրքորոշման վրա եւ հասնել այն բանին, որ նրանք ուշադրություն դարձնեն հայերին եւ աջակցեն թե՛ հայրենիքում, թե՛ հյուրընկալող երկրում նրանց համար իրավահավասար հարաբերությունների ստեղծմանը: Այդ առումով ընկերությունն առանձնապես ուշադրություն էր դարձնում գերմանաբնակ այն հայերին, որոնք ժամանել էին Թուրքիայից:

Ի լրումն ADK-ի հրապարակումների՝ ԳՀՀ-ի անդամներն ուշագրավ հետազոտություններ էին զետեղում գիտական նյութերի ժողովածուներում, տպագրվում էին միջազգային մամուլի էջերում: Օրինակ՝ ամերիկյան հեղինակավոր “Letter from Germany” պարբերականի 1977 թ. օգոստոսի 6-ի համարում հրատարակվեց դր. Մուզդանի հոդվածը, որը ներկայացնում էր ընկերության գործելաոճը<sup>41</sup>:

ԳՀՀ-ի հրապարակախոսական գործունեությունը հատկանշվում էր նաեւ գրքերի հրատարակությամբ ու վերահրատարակությամբ: 1980-ական թթ. այն հրապարակ հանեց «Հայ ժողովրդի մահուղին»<sup>42</sup>, «Իմ նախնիների պատմությունը»<sup>43</sup>, «Հայերը, Minority Rights Group-ի №32 տե-

<sup>41</sup> Տե՛ս „Nachrichten“, ADK, 1977, September, №18, էջ 32:

<sup>42</sup> Տե՛ս J. LEPSIUS, Der Todesgang des armenischen Volkes. Nachdruck, Heidelberg, 1980:

<sup>43</sup> Տե՛ս „Geschichte meiner Vorfahren“, Mainz, 1982:

ղեկագրի գերմանական հրատարակություն»<sup>44</sup>, «Հռենոսի եւ Արաքսի միջեւ, 900 տարվա գերմանա-հայկական հարաբերություններ»<sup>45</sup>, «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին»<sup>46</sup> գրքերը:

Գրավոր հրապարակումներից զատ՝ իր նպատակների իրագործման համար ԳՀԸ-ն հանդես էր գալիս բազմապիսի ու բազմաձև նախաձեռնություններով, որոնց շարքում առանձնակի տեղ էին զբաղեցնում մշակութային ծրագրով միջոցառումները (հուշ-երեկոներ, շարժական ցուցահանդեսներ, համերգներ եւ այլն): Այս առումով, թերեւս, հիշատակության է արժանի 1976 թ. հունվարի 18-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում կազմակերպված «Հայկական Կիլիկիայի» հուշ-երեկոն<sup>47</sup>, որը մի կողմից՝ գերմանաբնակ հայերի պատմական հիշողությունը թարմացնելու, մյուս կողմից՝ գերմանացի հյուրերին հայ ժողովրդի պատմությանը հաղորդակից դարձնելու հնարավորություն էր:

Հայ կերպարվեստի վարպետները միշտ չէ, որ հնարավորություն էին ունենում Գերմանիայում ներկայացնելու իրենց ստեղծագործությունները, քանի որ նկարների տեղափոխությունը կապված էր առաջին հերթին նյութական դժվարությունների հետ: Այս առումով գերմանաբնակ հայերի եւ գերմանացի արվեստագետների համար եզակի իրադարձություն էր 1978 թ. ապրիլի 2-ին Հայդելբերգի Մեյքոնով պատկերասրահում «Ֆրանսահայ 6 նկարիչ» խորագրի ներքո բացված ցուցահանդես-վաճառքը, որը մայիսին տեղափոխվեց Մայնի Դոռնհյոֆեր պատկերասրահ: Ցուցահանդեսն ուներ ներկայացուցչական պատկառելի կազմ, որտեղ, ի թիվս այլոց, ընդգրկված էր արվեստի խոշորագույն վարպետ Գառզուն (Գառնիկ Զուլումյան): Ներկայացված էր շուրջ 80 գծանկար (գրաֆիկական նկար): Ուշագրավ է, որ ԳՀԸ-ն՝ որպես միջոցառման կազմակերպիչ, առիթն օգտագործեց եւ երկու քաղաքներում՝ Հայդելբերգում եւ Մայնցում, զուգահեռաբար իրականացրեց լրացուցիչ միջոցառումներ՝ այցելուներին ներկայացնելով ընկերության առջեւ դրված խնդիրները, ինչպես նաեւ ընթերցումների ու տեսասահիկների (սլայդ) միջոցով նրանց ծանոթացնելով հայերի ընթացիկ

<sup>44</sup> SՆՍ D. LANG, CH. WALKER, Die Armenier, Deutsche Ausgabe des Berichts №32 der Minority Rights Group, London, Oldenburg, 1985:

<sup>45</sup> SՆՍ E. MEYER, A. J. BERKIAN, Zwischen Rhein und Arax. 900 Jahre deutsch-armenische Beziehungen, Oldenburg, 1988:

<sup>46</sup> SՆՍ J. LEPSIUS, Bericht zur Lage der Armenier in der Türkei. Nachdruck, 1989:

<sup>47</sup> SՆՍ A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 6:

դրությունը: Այդ գործում առանձնապես մեծ ներդրում ունեցավ պրոֆ. Ֆ. Հայերը<sup>48</sup>:

Խորապես դրվատելի իրադարձություն էր նաեւ ԳՀԸ-ի նախաձեռնությամբ 1982 թ. հոկտեմբերին հայկական մշակույթի կարեւոր բաղադրիչներից մեկի՝ ավանդական տարազի ցուցադրությունը գերմանական 5 խոշոր քաղաքներում<sup>49</sup>: Մայնի Ֆրանկֆուրտում միջոցառումն անցկացվեց յուրահատուկ շքեղությամբ: Այցելուները հնարավորություն ունեցան վայելելու Երուսաղեմից հյուրընկալված հայ երգիչ Դավիթ Սամուելյանի հայերեն կատարումները՝ դաշնոնի (ձեռնադաշնակ՝ ակորդեոն) նվագակցությամբ<sup>50</sup>:

ԳՀԸ-ի գործունեության օրակարգում էր նաեւ գիտաժողովների, դասախոսությունների, քննարկումների կազմակերպումը: Դրանք գրեթե առանց բացառության վերաբերում էին Հայոց ցեղասպանությանը եւ հարակից խնդիրներին: Ա. Բերքյանը՝ ԳՀԸ-ի՝ որպես գրանցված կազմակերպության 5-ամյա հոբելյանին նվիրված իր մի հոգևածում մեծ հաջողություն է համարում առանձնապես Թուրքիոյի ակադեմիայում հրավիրված գիտաժողովը<sup>51</sup>, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան բազմաթիվ ականավոր արեւելագետներ, այդ թվում՝ Համբուրգի համալսարանի պրոֆ. Բերթոլդ Շփուլերը: Իր խոսքում նա հիշատակեց Ալֆրեդ Մուրադյանին, որն իրեն օգնել էր ԳՀԸ-ի վերաբացման աշխատանքներում եւ մեջբերեց այդ երեկոյի ընթացքում ասված նրա հետեւյալ միտքը. «Դուք փայլում եք: Ձեր ցանկությունները կատարվել են: Այժմ Գերմանա-հայկական ընկերությունը ճանաչում է վայելում հասարակության մեջ»<sup>52</sup>:

Նշենք, որ ԳՀԸ-ն նաեւ համագործակցում էր գերմանական ռադիոյի հետ՝ ռադիոհաղորդումների միջոցով հրապարակային հնչեղություն հաղորդելով Հայոց ցեղասպանության պատմությանը<sup>53</sup>:

Հայապահպան գործունեության բնագավառում եւ գերմանա-հայկական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ ծավալվող աշխատանքներում

<sup>48</sup> Տե՛ս S.—M. MOURADIAN, Kunst Bericht, ADK, 1978, Juni, №21, էջ 3—4:

<sup>49</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Liebe Leser, 1982, September, №39, էջ 1:

<sup>50</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Unsere große Trachtenschau, ADK, 1983, März, №40, էջ 4:

<sup>51</sup> Գիտաժողովի հրավիրման տարին եւ օրը չենք հիշատակում համապատասխան աղբյուրի բացակայության պատճառով:

<sup>52</sup> Տե՛ս A. J. BERKIAN, Ein Jubiläum, էջ 6:

<sup>53</sup> Տե՛ս „Mitgliederversammlung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft am 19. Juni 1977 in Kirche und Gemeindesaal Heilig-Geist in Hanau“, ADK, 1977, №17, էջ 19:

ԳՀԸ-ի առաջնահերթություններից էր *Խորհրդային Հայաստանի հետ փոխադարձ կապը*: Այդ շրջանակում այն կազմակերպում էր զբոսաշրջային ուղեւորություններ *Խորհրդային Հայաստան*: Առաջին այդպիսի ուղեւորությունը ձեռնարկեց պրոֆ. Ֆ. Հայերը 1979 թ. օգոստոսին: Դրան մասնակցում էին ինչպես ԳՀԸ-ի անդամներն ու գերմանահայ համայնքի ներկայացուցիչները, այնպես էլ Վիեննայի Ավստրո-հայկական ընկերության անդամները<sup>54</sup>:

Պարբերական դարձած այդ ուղեւորություններից զատ՝ ԳՀԸ-ն լայնորեն աջակցում էր ԳԴՀ-ի եւ Խորհրդային Հայաստանի միջեւ գիտական կապերի զարգացմանն ու ընդլայնմանը: Հատկանշական է, որ նույն տարում՝ 1979 թ., նրա հրավերով Արեւմտյան Բեռլին էր ժամանել Հալլեի համալսարանից դր. Հերման Գոլցը՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կենսագրության մասին համարձակագրի հեղինակը: Հենց նա էր, որը կարողանար ի մի բերել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կենսագրության համալսարանի մի մասը եւ Հալլեում հիմք կղներ Լեփսիուսի արխիվին, որը կնպաստեր ԳԴՀ-ում հայագիտական ուսումնասիրությունների ավանդույթի վերականգնմանն ու հետաքրքրություն կստեղծեր Հայաստանի նկատմամբ<sup>55</sup>: Ի դեպ, դր. Հ. Գոլցը, որը զբաղվում էր հայոց նորագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրությամբ, սերտ կապեր ուներ Խորհրդային Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի գիտնականների հետ, հաճախակի տպագրվում էր էջմիածնի, Անթիլիասի եւ Վիեննայի Մխիթարյանների հանդեսներում<sup>56</sup>: 1980 թ. սեպտեմբերի 7-ին նա ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կենսագրության համալսարանի գլխավոր տնօրենի Մայր Աթոռ Սուրբ էջմիածին՝ Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա.-ին<sup>57</sup>: Այդ օրը՝ Մայր տաճարում սուրբ պատարագից հետո, Հայոց Հայրապետի նախագահությամբ կատարվեց հոգեհանգստյան կարգ՝ նվիրված դր. ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հիշատակին: Գերմանիա վերադարձից հետո՝ 1980 թ. նոյեմբերի

<sup>54</sup> Տե՛ս S.—M. MOURADIAN, Mitglieder-Versammlung, ADK, 1980, Juli, №29, էջ 3:

<sup>55</sup> Հ. Գոլցը հաջողությամբ իրականացրել է իր հանձնառությունը: Նա Հալլե-Վիտենբերգի համալսարանում հիմք է դրել Լեփսիուսի արխիվին, որը պարունակում է մի քանի հազար փաստաթուղթ: Նույն համալսարանում ստեղծել է հայագիտական աշխատասենյակ, հավաքել է Հայաստանի պատմությանը, Հայկական հարցին վերաբերող մեծ գրադարան: 1986 թ. կազմակերպել է Յ. Լեփսիուսի հիշատակին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որի նյութերը հրատարակվել են առանձին ժողովածուով:

<sup>56</sup> Տե՛ս „Wissenschaft. Lepsius-Archiv“, ADK, 1981, Juni, №33, էջ 7:

<sup>57</sup> Տե՛ս F. HEYER, Besuche. Veronika Lepsius in Etschmiadzin-Seine Heiligkeit Katolikos Vazgen I. in der Bundesrepublik, էջ 5:

19-ին, Վ. Լեփսիուսը Հայոց Հայրապետին հղած նամակում երախտագիտություն եւ շնորհակալություն էր հայտնում իր հոր նկատմամբ ցուցաբերված ազնիվ եւ քրիստոնեական վերաբերմունքի համար<sup>58</sup>։ Իսկ դր. Հ. Գոլթցը իր ճամփորդական տպավորություններն ամփոփեց «Յոհաննես Լեփսիուսի հետքերով» խորագիրը կրող հոդվածում, որը զետեղվեց ADK-ի 1981 թ. 33-րդ համարում։

1981 թ. մայիսի 6-ին Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայից Գերմանիա՝ նախ Մյունխեն, ապա Մայնի Ֆրանկֆուրտ այցելեց Վազգեն Ա.-ն։ Մյունխենում նրան դիմավորեցին կարդինալ Ռատցինգերը եւ բավարական լյութերական եպիսկոպոս Հանսելմանը, իսկ Մայնի Ֆրանկֆուրտում՝ ԳՂԼ-ի անդամներն էրլանգենից՝ պրոֆ. Ֆաիրի ֆոն Լիրենֆելդը եւ դր. Ֆելմին։ Հետո տեղի Քրիստոսակիրխեում Հայոց Հայրապետին ընդունեց Գերմանիայի Ավետարանական Եկեղեցու խորհուրդը։ Այդ հանդիպմանը որպես ԳՂԼ-ի նախագահ մասնակցում էր նաեւ պրոֆ. Ֆ. Հայերը։ 1981 թ. ADK-ում տպագրված «Այցելություններ» խորագրով հոդվածում նա, լուսաբանելով այդ այցի մանրամասները, նշում էր, որ Հայոց Հայրապետի հետ զրույցում ինքն առաջարկել է վերականգնել Հայաստանի եւ Գերմանիայի միջեւ աստվածաբան ուսանողների փոխանակման ավանդույթը։ «Ուսանողների այդպիսի փոխանակումը հիմքեր է ստեղծում մեր եկեղեցիների եւ ժողովուրդների ապագա սերունդների փոխադարձ սիրո համար»<sup>59</sup>,— գրում էր նա։

Մայիսի 7-ին Վազգեն Ա.-ն այցելեց Հանաու եւ տեղի Մարիենկիրխեում մասնակցեց սուրբ պատարագի արարողությանը, որին, ի շարս այլոց, ներկա էր դր. Ա. Բերքյանը։ Նա առիթն օգտագործեց եւ անձամբ ծանոթացավ Հայոց Հայրապետի հետ՝ ապագայում կապը պահելու եւ զարգացնելու հեռանկարով<sup>60</sup>։

Անդրադառնալով ԳՂԼ-ի դրամական միջոցներին՝ նշենք, որ այն պետական հովանավորություն չէր ստանում, այլ իր գործունեության, այդ թվում՝ ADK-ի հրատարակության ծախսերը, հոգում էր անդամավճարներից գոյացող եկամուտներից (միակ բացառությունը 1978 թ. Հայդելբեր-

<sup>58</sup> Տե՛ս «Դոկտ. Հովհաննես Լեփսիուսի դուստր Վերոնիկա Լեփսիուսի նամակը Հայոց Հայրապետին», «Էջմիածին», 1980, ԺԱ., էջ 25–27։

<sup>59</sup> Տե՛ս F. HEYER, Besuche. Veronika Lepsius in Etschmiadzin-Seine Heiligkeit Katolikos Vazgen I. in der Bundesrepublik, ADK, 1981, Juni, №33, էջ 6։

<sup>60</sup> Տե՛ս անդ։

գի եւ Մայնցի ցուցահանդեսներն էին, որոնց կազմակերպմանը նյութապես աջակցել էր Բադեն Վիտենբերգի մշակույթի նախարարությունը<sup>61</sup>։ Ըստ Ֆ. Հայերի՝ 1978 թ. ընկերությունն ուներ 45 անդամ։ Եւս 4 անդամ մինչեւ այդ մահացել էր։ Ավելի լայն էր նրա պաշտոնական օրգանի բաժանորդների շրջանակը՝ մոտ 100 հոգի<sup>62</sup>։ Անդամավճարի սկզբնական չափը մեզ հայտնի չէ։ Գիտենք միայն, որ 1978 թ. ԳՀԼ-ի վարչության որոշմամբ հաջորդ տարվանից այն կազմելու էր տարեկան 30 մարկ (ուսանողներն ու թոշակառուները վճարելու էին 20 մարկ)։ 1979 թ. որոշվեց խնդրել պարբերականի այն բաժանորդներին, որոնք ընկերության անդամ չէին, նվիրաբերություններ կատարել<sup>63</sup>։

Նշված քայլերը, այսուամենայնիվ, բավարար արդյունք չտվեցին. ստացվող եկամուտները չէին բավարարում ԳՀԼ-ի նյութական կարիքները։ Հատկանշական է, որ 1984 թ. մայիսի 20-ի (այդ տարում ԳՀԼ-ն ուներ 69 անդամ) ընկերության ընդհանուր ժողովում որոշվեց բարձրացնել անդամավճարը։ 1985 թ. այն կազմելու էր տարեկան 50 մարկ (ուսանողներն ու թոշակառուները վճարելու էին 30 մարկ)։ Իսկ ADK-ի այն բաժանորդները, որոնք ընկերության անդամ չէին, վճարելու էին 12 մարկ<sup>64</sup>։ Նաեւ քայլեր ձեռնարկվեցին ընկերության անդամների թվաքանակի ընդլայնման ուղղությամբ։ 1987 թ. (այդ տարում ԳՀԼ-ն ուներ 80 անդամ) Կ. Հ. Քաուլիխը կոչով դիմեց ընկերության բոլոր բարեկամներին՝ խնդրելով նոր անդամներ հավաքագրել<sup>65</sup>։

Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ ԳՀԼ-ի դրամական դրությունը 1980-ական թթ. վերջին սկսեց աստիճանաբար կայունանալ։ 1989 թ. ընկերությունն ուներ 88 անդամ, սեպտեմբերի 12-ի դրությամբ գանձարանում կար 3955 մարկ<sup>66</sup>։

Զմոռանաք, որ 1989 թ. հոբելյանական տարի էր ԳՀԼ-ի համար։ Լրանում էր կազմակերպության հիմնադրման 75-ամյակը։ Այդ առիթով սեպտեմբերի 23-ին Բրաունշվայգի Ֆրանցիսկուսգալում տեղի ունեցավ մեծ

<sup>61</sup> S<sup>ku</sup> K. H. JUNG, Mitgliederversammlung, ADK, 1984, September, №45, էջ 3։

<sup>62</sup> S<sup>ku</sup> F. HEYER, Zur Wiederbegründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, էջ 322։

<sup>63</sup> S<sup>ku</sup> S.—M. MOURADIAN, Mitglieder-Versammlung, ADK, 1980, Juli, №29, էջ 3։

<sup>64</sup> S<sup>ku</sup> K. H. JUNG, Mitgliederversammlung, ADK, 1984, September, №45, էջ 3։

<sup>65</sup> S<sup>ku</sup> K.—H. KAULICH, Kurznachrichten. Mitteilung unseres Schriftführers, ADK, 1987, September, №57, էջ 7։

<sup>66</sup> S<sup>ku</sup> CH. HEGER, Niederschrift der Mitgliederversammlung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft e. V, Mainz am 24.09.1989 in Braunschweig, ADK, 1989, Dezember, №66, էջ 13—14։

միջոցառում: Այնտեղ ողջույնի խոսքով հանդես եկավ ընկերության նախագահ Կրոֆ. Պ.—Ֆ. Ռյոսելերը: Նա շնորհակալություն հայտնեց բոլոր նրանց, ովքեր աջակցում էին ԳՀԸ-ին՝ չմոռանալով այդ շարքում հիշատակել Ավստրո-հայկական մշակութային ընկերության անունը<sup>67</sup>:

Բացման խոսքից հետո Պ.—Ֆ. Ռյոսելերը հանդես եկավ ԳՀԸ-ի պատմությունը ներկայացնող գեկուցմամբ եւ այդ առիթով հատուկ անդրադարձավ Ա. Բերքյանի եւ Ֆ. Հայերի գործունեությանը: «Գերմանա-հայկական ընկերությունը,— նշեց նա,— անվերջ պարտական է պարոն դր. Բերքյանին եւ պարոն Կրոֆ. Հայերին: Նրանք ոչ միայն քաջություն են ունեցել վերահիմնադրելու ընկերությունը, այլեւ մշտաջան աշխատել են, որ այն հետզհետե ձեռք բերի ավելի մեծ նշանակություն: Ամենից առաջ նրանց հաջողվել է տիրապետել տնտեսական ծանր իրավիճակներին եւ համաձայնեցնել տարբերվող կարծիքները: Ուստի այսօր Գերմանա-հայկական ընկերությունը կրկին հեղինակություն է եւ ամենուրեք ընդունված գրուցընկեր: Այդ պատճառով Գերմանա-հայկական ընկերությունը որոշել է պարոն դր. Բերքյանին եւ պարոն Կրոֆ. Հայերին պատվավոր անդամակցություն շնորհել»<sup>68</sup>:

Ա. Բերքյանը շնորհակալությամբ ընդունեց այդ պատիվը եւ իր խոսքում համառոտ անդրադարձ կատարեց գերմանա-հայկական բարեկամությանը, ԳՀԸ-ի պատմությանը, Գերմանիայում հետզհետե թուրքերի թվաքանակի աճին եւ հայերի դրությունը<sup>69</sup>:

Պրոֆ. Ֆ. Հայերն արտերկրում գտնվելու պատճառով ներկա չէր միջոցառմանը: Ուստի նա գրավոր շնորհակալություն հայտնեց իր ղեկավարությանը՝ իրեն ԳՀԸ-ի պատվավոր անդամ ճանաչելու համար<sup>70</sup>:

Միջոցառմանը գեկուցումներով հանդես եկան նաեւ Կրոֆ. Հ. Գուլցը («Յոհաննես Լեփսիուս, հայկական բարեփոխումներն Օսմանյան կայսրությունում եւ Գերմանա-հայկական ընկերության հիմնադրումը»), Կրոֆ. Պ.—Ֆ. Ռյոսելերը («Գերմանա-հայկական ընկերության պատմությունը»), Կրոֆ. Պ. Հաուպտմանը («Հայոց եկեղեցու պատմությունը՝ որպես հատուկ դեպք»), Խաչիկ Ղազարյանը (Գազեր, «Հայերի սուրբ պա-

<sup>67</sup> S՛h CH. HEGER, Festveranstaltung zum 75-jährigen Jubiläum der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, ADK, 1989, September, №65, էջ 2:

<sup>68</sup> Անդ:

<sup>69</sup> S՛h անդ, էջ 3—7:

<sup>70</sup> S՛h F. HEYER, Dank für Empfang der Ehrenmitgliedschaft, ADK, 1989, Dezember, №66, էջ 12—13:

տարագր»)<sup>71</sup>։ Քանի որ դր. Արմեն Հախնազարյանը Հայաստանում էր եւ ներկա չէր հոբեյանական տոնակատարությանը, «Հայկական վանական համալիրներն Իրանում եւ դրանց նշանակությունը» վերնագրով զեկուցումը նրա փոխարեն ընթերցեց կինը<sup>72</sup>։

Ընթերցված բոլոր զեկուցումներն ամփոփվեցին մեկ ժողովածուում, որը հրատարակվեց «75-ամյա Գերմանա-հայկական ընկերություն» խորագրի ներքո (տե՛ս 30-րդ հղումը)։

Հոբեյանական միջոցառման երաժշտական մասում ջութակի կատարումներով հանդես եկավ Վոլֆգանգ Մերթենսը։ Վերջում նա կատարեց Ալեն Ռիդուտի՝ խաղաղասիրության փառաբանմանը նվիրված «Ֆերդինանդ ցուլը» պիեսից փոքրիկ մի հատված, որով էլ ավարտվեց միջոցառման պաշտոնական մասը։ Դրանից անմիջապես հետո կազմակերպված ընդունելությունը ներկաների համար լավ առիթ էր միմյանց ճանաչելու, գրույցի եւ գաղափարների փոխանակման համար<sup>73</sup>։

Այսպիսով՝ 1960-ական թթ. մի կողմից՝ Գերմանիայում հայերի թվի ստվարացումը, մյուս կողմից՝ գերմանական հասարակության անտեղյակությունը հայերի ու Հայոց ցեղասպանության մասին ուսման նպատակով Մյունխեն ժամանած Ա. Բերքյանի համար առիթ դարձան նախաձեռնելու պատերազմից հետո իր գործունեությունը դադարեցրած ԳՀԼ-ի վերաբացումը, կազմակերպություն, որը մեծ ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի ձայնը Գերմանիայի կառավարությանն ու միջազգային ատյաններին հասցնելու, արտերկրում հայության իրավունքները պաշտպանելու եւ գերմանա-հայկական մշակութային, հասարակական-քաղաքական կապերը զարգացնելու գործում։ Մի քանի տարի տեւած հետեւողական աշխատանքը 1972 թ. ունեցավ հաջող ավարտ։ Վերաբացված ընկերությունը, գործունեության բնագավառում ուղենիշ ունենալով իր ռահվիրա Յոհ. Լեփսիուսի օրինակը, ամբողջ ներուժն ի սպաս դրեց սկզբից եւեթ իր առջեւ դրված նպատակների իրագործմանը։

<sup>71</sup> Տե՛ս „75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft. Programm der Festveranstaltung“, ADK, 1989, №64, Juni, էջ 3։

<sup>72</sup> Տե՛ս CH. HEGER, Festveranstaltung zum 75-jährigen Jubiläum der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, ADK, 1989, September, №65, էջ 2։

<sup>73</sup> Տե՛ս անդ, էջ 7։

## РЕЗЮМЕ

В статье представлена история воссоздания Немецко-армянского общества, распавшейся после окончания Второй мировой войны, деятельность первых двух десятилетий, направленная на сохранение армянской идентичности, развитие германо-армянских культурных связей, защиту прав и интересов криптоармян, приехавших в Германию на заработки.

## SUMMARY

The article presents the history of the re-establishment of the German-Armenian society, which collapsed after World War II, its activities of the first two decades, aimed at preserving the Armenian identity, developing German-Armenian cultural ties, protecting the rights and interests of crypto-Armenians, who went to Germany to earn money.

